

**КОЙ ЕЗИК Е БИЛ ДОБРЕ УСТРОЕН, НО ТЕЖЪК ЗА СЛУШАНЕ
СПОРЕД КОНСТАНТИН КОСТЕНЕЧКИ?
(КЪМ ТЪЛКУВАНЕТО НА ОСМА ГЛАВА ОТ СКАЗАНИЕТО)**

Кирил КАБАКЧИЕВ (Велико Търново)

Сказанието на Константин Костенечки е важен паметник за книжовния живот от Късното средновековие. Съчинението заема особено положение в литературата ни от дадения период преди всичко с „теоретичните“ разсъждения за ролята на буквите и знаците при запазване на божествените писания. Трактатът е и единият от малкото извори, които ни съобщават за Евтимиевата книжовна дейност. Сложният стил на Евтимиевия последовател е създавал много главоболия за медиевистите при опитите им да вникнат в съдържанието на средновековния текст. Още издателят на Сказанието В. Ягич подчертава необходимостта от коментари и наличието на „тъмни“ места в съчинението, поради което предприема подробно тълкуване на главите¹. След трудовете на К. Куев и Г. Петков², Х. Голдблат³, И. Талев⁴, Р. Станков⁵ и особено след превода на А.-М. Тотоманова⁶ заплетеният „граматичен“ трактат е в значителна степен изяснен и съдържанието на съчинението е в много по-достъпна форма за медиевистите. Но това съвсем не означава, че всички въпроси, които предизвиква Сказанието, са решени⁷. Не може да се отрече фактът, че все още са налице неясни за съвременния читател откъси, които озадачават. Такъв текст отрязък представлява и малката по обем осма глава. Именно тя ще бъде обект на анализ в следващите редове.

Оригиналният текст по изданието на В. Ягич⁸ гласи: ꙗще оубо шни дивнїи моужїе не възмогше съ кд̄ — ми письмени издати грѣчьскыи, иже и шдеже снмь цѣлы съдръжеше, нь къ снмь толикъ троудъ поїеше юже изъшврѣсти къ снмь дї, како мы възможемь кромѣ шдѣканїа и андистихуишъ, ї погочѣлше; ни въсако. никтоже можеть тѣнкотоу вѣтвнаго писанїа оувѣдѣти кромѣ сишъ. того во ради и оудишихомсе глѣвины разоума. и никтоже въ нѣ шврѣтаетсе ꙗкоже въ грѣцѣхъ, аще и шстро съмотрѣлиѣши ѣ еззыкъ съ. нь тежкослышательнъ. нь врѣме ѣ юже въшвразити сишъ погочѣленїа, ꙗкоже више шѣщахсе. В превод на съвременен български език главата изглежда така: „Ако онези

дивни мъже не са могли да направят превода с двайсет и четири гръцки букви, макар и да са запазвали одеянията им, ами са положили толкова труд, за да изобретят към тях още четиринайсет, как ние ще можем, след като освен одеянията и антистихата сме изгубили още петнайсет букви? По никакъв начин. Никой не може да изрази тънкостите на божественото писание без тях. Заради това бяхме лишени и от задълбоченото му разбиране. И при нас не се намира никой, както при гърците, защото макар този език да е доста по-добре уреден, той е тежък за слушане. Но време е вече да дам примери за гибелта на писмената, както обещах по-горе“ (29). В главата се говори за божествено писание и няколко негови особености: за превода му на славянски език от „онези дивни мъже“, които за целта са изобретили четиринайсет букви и са ги прибавили към гръцките; без наличието на изобретените букви не могат да се изразят тънкостите на писанието, поради което то не може да се разбира задълбочено; при гърците има хора, които го разбират; езикът на писанието е тежък за слушане, но е добре устроен. На читателя едва ли главата би направила впечатление, ако го нямаше твърдението, че езикът на божественото писание е бил добре устроен, но тежък за слушане. Как би трябвало да се разбира тази противоречива характеристика и за кой език се отнася тя?

Задачите, които си поставяме тук, са следните: да се изясни езикът със съответната характеристика; да се представи съдържанието на цялата глава. С други думи, ще трябва да се даде отговор на въпросите: 1. Какво са превеждали „онези дивни мъже“?; 2. За кое писание те са изобретили още четиринайсет букви, а вече са изгубени при сърбите петнайсет?; 3. Кое писание изисква задълбочено разбиране?; 4. Кой език е бил тежък за слушане, макар че е добре устроен? Разбира се, дадем ли отговор на въпроса с какво са се занимавали „онези дивни мъже“, които смятаме за основен, то би следвало да получим отговор и на останалите въпроси. Очевидната взаимосвързаност на въпросите предполага и възможността да бъде проверен отговорът на всеки един от тях с отговорите на останалите.

Целта на предлаганите страници е от методологично естество: да се изтъкне необходимостта от задълбочен контекстологичен анализ на Сказанието при изясняване на което и да било „тъмно“ място от него.

Насочвайки се към въпроса, поставен в заглавието, следва да кажем, че съществуват мнения за това кой език е бил тежък за слушане, но не би могло да се твърди, че мненията са достатъчно издържани и единни, което е и конкретният повод за интерпретацията ни. Така например, според тълкуването на В. Ягич, изгубването на петнадесетте букви е довело до това, че сръбският език е станал „тяжкослышателен“⁹. Необходимо е да се има предвид, че такъв недостатък на сръбския език като че ли се

изтъква на друго място в трактата. В четвърта глава сръбският е охарактеризиран като „висок и неудобен глас“ (23). Но ако наистина казаното се отнасяше до сръбския език, то ще трябва да приемем, че този славянски език е бил добре устроен, което обезсмисля самия трактат¹⁰. Съчинението е до голяма степен насочено срещу неуредиците в сръбския книжовен език (изгубване и заместване на букви, пренебрегване на надредни и препинателни знаци, поквареност на писанията) и срещу неподготовеността на голяма част от сръбските книжовници, а това от своя страна е довело до появата на ереси. Независимо от различните слабости на трактата, установени най-вече от съвременна филологическа гледна точка, едва ли подобно противоречие му е присъщо. Дори и само минималният контекст не позволява да се приеме, че даденото качество се свързва със сръбския език. Налице е фактът, че посочената езикова особеност от осма глава не се отнася до сръбския език, а се свързва с гърците, което предполага и с техния език, т.е. бележката се отнася до гръцкия. Това произтича от следните два момента. За сърбите се казва, че са били лишени от задълбочено разбиране на божественото писание и сред тях не се намират такива хора, както при гърците, които да го разбират. Следователно става дума за хора от гърците, които да разбират обаче *езика на божественото писание*. Иначе казано, за голяма част от гърците, а не само за сърбите, езикът на неизвестното от осма глава божествено писание е бил неразбираем. За проумяването му са трябвали книжовници със съответната подготовка. Х. Голдблат пише: „Както правилно отбелязва Абихт, препратката тук е към гръцкия език, а не към сръбския“¹¹. Според Р. Абихт гръцката азбука е добре уредена, но гръцкият език е тежък за слушане. Това се е дължало на обстоятелството, че е имало съвпадане на много гласни и дифтонги при звука и и др., което води до обърквания¹². Разбира се, че такова обяснение е далеч по-правдоподобно, тъй като произтича от противопоставянето между познавачите на божественото писание сред сърби и гърци. Не може да се подмине обаче твърдението, че като по-добре устроен, но неразбираем за повечето гърци Костенечки представя езика на съответното божествено писание, а не изобщо гръцкия език. Ако не се съобразяваме с този логически изведен аргумент, че става въпрос за езика на определено божествено писание, то тежък за слушане ще се окаже гръцкият език за самите гърци. Абсурдно е да се допусне, че подобно недомислие е въведено в Сказанието. При положение че противоречивата оценка (много по-добре устроен, но тежък за слушане) наистина се отнасяше до византийците и техния език, както, доколкото може да се разбере, смята Р. Абихт, би следвало да се очаква, че той е тежък не за слушане, а по-скоро за писане. Заключение е вследствие на необходимостта да се отбелязват старогръцките дифтонги, които вече са били монофтонгизи-

рани във византийския гръцки, а така също и променената в и η. Като доказателство за такова твърдение би могло да се посочи онова място от десета глава, където последователят на Търновската книжовна школа представя следните два примера. Думите χείρα и χира (χίρα) за него са едно и също според буквите и ударенията, освен „антистихата“ — εдино съ писмени и силы кромѣ антистиха¹³. Очевидно за „граматика“ няма разлика между звук и буква, тъй като буквите съвсем не са едни и същи. Несъмнено е едно — със съответната илюстрация Костенечки има предвид един и същ звук в две думи от съвременния на него гръцки език, който звук се е предавал графично по различен начин — с ει и η, наречени от него „антистиха“. Съответният звук и обаче има различен произход, поради което се явяват с различни значения двете с „еднакви“ букви форми. Мимоходом трябва да се каже, че в десета глава Костенечки диференцира употребата на ы, и, ї и според книжовника ы е било изобретено, за да представя друга дума. От различни части на трактата се вижда, че за средновековния творец една форма трябва да има само едно значение и полисемията за него е нежелана. Във връзка с даденото виждане за отношението между знак и смисъл е предложено знаково, а оттам и смислово, разграничаване между ъзыкъ и ѳзыкъ в десета глава. Първата дума означавала „племе“ (εθνός), а втората — „език“ (γλῶσσα) (36—37). Към това може да се прибави и страният „лексико-семантичен“ етюд за „патер“ от края на трийсет и първа глава. За да се различава Бог Отец от човешкия отец, то трябвало Той да се нарича патѣрь, а бащата по плът, бащата на дете — пѣтирь (115). За да убеди читателя си, последователят на Търновската книжовна школа представя „етимологията“ на думите в гръцкия език. И тъй като при гърците имало такава диференциация, то и при сръбските книжовници трябва да я има. Съответно Бог Отец да се нарича патѣрь, а бащата по плът ѿцѣрь, защото нейната етимология е „отцеди семето при съвкуплението“. Не е трудно да се забележи, че усилията на нашия „философ“ са насочени за ясна диференциация между човешкото и божественото, между плътското зачатие и безплътното — възплъщаването на Бога. Странната етимология за патѣрь, водеща до значението 'всепазител', както и за ѿцѣрь, от съвременна гледна точка няма нищо общо с филологията и е предпоставка да гледаме на „етимолога“ Костенечки не само със снизхождение, но и с голямо недоверие към „правилата“ му за употребата на буквите. Безспорно такъв съвременен подход е неоправдан и не би ни разкрил смисъла на „етимологията“. Ние не бихме я определили по друг начин освен така, както я определя В. Ягич — „дива“¹⁴. Би следвало обаче да знаем, че за Средновековието подобни „изследвания“ не са нещо необикновено и чуждо. Те са низша степен на екзегетичен анализ¹⁵. Посредством „етимологията“ екзегетът прави извод от пределно общ характер — Бог Отец няма до-

пирни точки с човешкия баща по отношение на поколението и двете думи следва да очертават разликата. В трийсет и седма глава Костенечки пише: „Какво е соликизмо? Една дума с объркан смисъл. По колко начина възниква соликизмът? По единадесет — при изобилие в смисъла...“ (129). Изобилието в смисъла, би могло да се предполага, е полисемията. Подчертаното, че само и се „разделя“ (раздѣляѣтсе) на ει, η, ι, οι, υ, υ¹⁶, също говори за неразбиране на разликата между звук и буква и че се има предвид отношението между звук и букви от византийския гръцки. В подкрепа на тезата би могло да се посочи още едно място в трийсет и седма глава: „Колко са съставките на думата? Двайсет и четири. Те се казват и букви. И дваайсет и четирите се делят на две — на гласни и съгласни“ (129) и по-нататък пише за две гласни ο (ο ω), а всъщност става въпрос за две букви, същото е и за и (и ι). Различните буквени обозначения за звука и от представените по-горе две гръцки думи според Костенечки стоят на своите места, защото „крепят“ отделната дума и затова не се променят, т.е. чрез формата, чрез графиката се обособява отделно значение и не би могло да се получи графична омонимия, но се явява фонетична, която е без особено значение за „граматика“. Даденият правопис е постигнат при гърците чрез познавачите на подобни случаи, на които не се забранява да утвърждават различното предаване на звука и при писане, явно във византийския, независимо от произношението. Освен това във Византия не били „така нахални като тука“, т.е. там графиката, буквите се запазват, ако и да не отговарят на фонетичните промени в говоримия език. Да се прави отстъпка пред говора от правописа — за нашия книжовник е „нахалство“. Очевидно под познавачи Костенечки има предвид специалистите в старогръцкия, които могат да утвърдят различието между правопис и произношение в гръцкия от епохата на търновския книжовник, т.е. да утвърждават етимологичен правопис. Естествено, че запазването на различията между графика и говор не би могло да се направи без необходимите знания за старото състояние на гръцкия език. За да бъде тежък за слушане гръцкият език на божественото писание, означава, че въпросните звукове и дифтонги при произнасяне са влизали в противоречие със звученето им в съвременния на книжовника ни византийски гръцки, което предполага затруднения и при възприемане на смисъла. Ако посочените букви и съчетания от десета глава, например, е трябвало да се произнасят в гръцкия език на божественото писание като и, затруднения не би следвало да има при слушането. Но очевидно това не е така, а вероятно дифтонгът се е произнасял като „ей“ и дългото „е“ се е различавало твърде много от византийското и. Ето защо се е налагало да има вещи в езика на споменатото божествено писание сред гърците, каквито липсвало при сърбите. Основа за по-нататъшните ни разсъждения следва да бъде обстоятелството, че става дума за божественото писание, което дори и при гърците не всички са разби-

рали задълбочено. Причината, за да не се разбира смисълът, безспорно, е езикът му, тъй като е бил тежък за слушане. Явявала се е необходимостта от познавачи на писанието, които да го превеждат на неразбиращите. Как би следвало да се схваща тежестта при слушане? Дали само като недобро слухово впечатление? От бележката, че езикът на божественото писание е много по-добре устроен (*ωστρο с̄μωτρηλιβ̄κιши ῥ̄ ε̄зык̄ь с̄ь*), може да се направи изводът, че тя се отнася до съотношението буква и звук, което е едно към едно. Това означава, че езикът на божественото писание е бил лесен за четене, но не и за слушане от византийците. „Устроеността“ ще да се заключава, че за всеки звук си има буква, за разлика от представените случаи за и. Затрудненията при слушане, допускаме, са водели и до затруднения с разбирането. Логично възниква въпросът: доколко са присъщи посочените особености за гръцкия език на Св. Писание, тъй като допускаме със съчетанието „божествено писание“ да се означава Библията?

Известно е, че Старият и Новият завет съществено се отличават в езиково отношение. „Новият завет стои твърде далече от превода на 70-те относно своя език, макар и да е сходен с него по много езикови особености“¹⁷. Езикът на Новия завет е говоримият гръцки от времето на Христа. Апостолите не са били образовани хора и те са писали на опростен, на говорим език. Гръцкият език на Стария завет е преводен, което го прави да бъде прикрит еврейски преди всичко в синтаксиса¹⁸. Освен това езикът на 70-те е твърде отдалечен и по време от езика на Новия завет, което е предпоставка за различия. Посочените особености ни заставят да приемем, че с изтъкнатата специфика се характеризират старозаветни текстове. Дали това предположение намира опора в самия трактат? Ако наистина има контекстуални основания, т.е. сведения, които потвърждават, че се имат предвид старозаветни текстове, то и предположението ще бъде вече реалност.

Още в първа глава се съдържа намек за сложността на гръцкия език на божествените писания, за чието утвърждаване Костенечки е готов на смърт. Книжовникът заявява, че съдниците на неговото изобличение трябва да знаят „и гръцките букви, а и езика, заради това, което ще се отнася до тях“ (14), т.е. да знаят езика на определени библейски текстове, чиято поквара в сръбските преводи е изобличавана. Едва ли би се направила бележката съдниците да знаят и езика на писанията, ако ставаше дума изобщо за византийския. В четвърта глава се очертава още една съществена особеност на божествените писания в езиково отношение. Те са съдържали *елинска, сирийска и еврейска изтънченост в езика си* (23), което говори както за сложността на езика, който е трябвало да се преведе на славянски, така и че това са старозаветни текстове. Тяхната стилистична префиненост от елински, сирийски и еврейски езикови елементи не е посочена случайно и обосновава работата на първите сла-

вянски преводачи. Подобна изтънченост не е присъща на гръцкия език от Новия завет. В дванадесета глава се споменава, че е било забранено на невежите сред гърците и на Света гора да пишат божествените писания, което предполага, че не става въпрос за обикновена грамотност при гръцките книжовници, а за специални изисквания към тях при писането на дадени сакрални текстове — божествените писания. Впрочем трябва да обърнем внимание, че и тук става дума за *божествени писания*, а не за едно писание. Това означава, че неизвестното божествено писание от осма глава се състои от писания. С други думи, божествените писания (божественото писание) са били сложни в езиково отношение, което за евангелския текст не би могло да се каже. За разбиране сложността при „слушане“ на езика говори и още едно обстоятелство, съобщено в десета глава: „Защото какво е нужно на утвърдените в превода думи, за да ги изречем според основния им образец? Макар и просто казано — да е същото. Ако пък е скрито и не всеки може да разбере какво значи, не е чудно. Защото и в г р ъ ц к и (разр. м., К. К.) има много думи, които само малцина знаят. Но не се променят...“ (45—46). Според превода в гръцкия имало много думи, които м а л ц и н а р а з б и р а л и, но не ги променяли. Във връзка с цитирания превод би следвало да се направи едно уточнение. В оригиналния текст стои формата гръчкский¹⁹, която очевидно е субстантивирана и с нея се обозначава не гръцкият, респективно византийският език¹⁹, а гръцките образци на визираниите божествени писания — и въ гръчкский во мнѡзѣи пѣ же мнѡжаншѣи глѣ соутъ ихъже мало вѡрѣтаѣтсе вѣдѣщѣи нѣ не прѣлагаютсе²⁰. В тях е имало непознати дори и за гърците думи, но не се превеждат. Нещо повече. В действителност за Костенечки в гръцкия превод на божествените писания (въ гръчкский¹⁹) има повече непознати думи за съвременните му византийци, отколкото в славянския им превод са непознатите думи за съвременните му сръбски книжовници. За това красноречиво говори и предходният израз, в който се очертава произходът на славянските букви — техен баща са еврейските букви и думи, а майка са гръцките думи и букви. Съвсем не е маловажно, че „родителите“ на славянските букви се свързват с двата езика — еврейския и гръцкия. Метафората едва ли е случайна и ни насочва към християнски текстове, които са в някакво отношение спрямо двата езика. И тъй като става въпрос за божествени писания, то може да се предполага, че се очертава особеност от историята на старозаветни книги. Те са били написани на еврейски (на много места се изтъква необходимостта да се знае еврейски език) и преведени на гръцки. На тези текстове, чрез пренебрегване на постановките им, са се противопоставяли някои сръбски книжовници, съвременници на Костенечки. За оригиналния език на божественото писание и за езика посредник, от който то е преведено на славянски, научаваме от още една метафора в десета глава. „А на нас, самодържецо, подобава по-голямо страхопочитание и внимание към пи-

санията, отколкото на гърците, за да запазим Божия бисер. Защото ние не преплувахме бездната с наш кораб, ами го взехме от евреите, но стигна до нас, пренесен от гръцки кораб. А ние го срещнахме с малкото корабче на придобитите букви и го взехме в пристанището“ (41—42). Но много преди това — във втора глава, на която ще се спрем по-долу, се показва съвсем ясно не само езикът на първия им превод от еврейски, но и кои са писанията. Следователно и на лексико-семантично равнище езикът на гръцките божествени писания се е различавал от византийския, и то не само за слухово възприемане е бил тежък, но и за разбиране. Тежестта на слушане би могла да се дължи и на непривични за византийския език синтактични конструкции, каквито има в Стария завет. От подчертаните специфични езикови особености (езикът е много по-добре устроен, но е труден за слушане, има непознати думи за византийците, но те не се променят, не се превеждат) сме в състояние да предположим, че Костенечки ни уведомява за сложността на старозаветния гръцки език. Предположението би могло да се потвърди или отхвърли с определяне на божественото писание, превеждано от „онези дивни мъже“, и езиковите особености на подложката. Ясно е заявено, че при византийците е имало компетентни в разбирането на този език, което предполага и задълбочено познаване смисъла на божественото писание. Такова разбиране са имали някога и първите славянски преводачи и те трябва да бъдат следвани. За определяне тематиката и особеностите на божественото писание, обект на превод от „онези дивни мъже“, ще разгледаме съответните места от съчинението, където се споменават първите славянски преводачи.

В самото начало — в първа глава, Костенечки недвусмислено изтъква необходимостта от поправка на божествените писания, като се приеме образът на дивния Ездра. В исагогиката Ездра се смята за възстановител на Закона след вавилонския плен²¹. Посоченото от Ю. Трифонов обстоятелство, че Костенечки следва не Библията, а хрониката на Амартол, не би следвало да е пречка зад сравнението да се крие аналогия с направеното от Ездра²², т.е. чрез алюзията се отправя апел за поправка на Закона. Съвсем категорично доказателство, че се изразява призив да бъде сверен преводът на Закона, е следващата мисъл, с която се заявява не само *книгите на Закона* да се съберат в едно, което им е присъщо (Петокнижието винаги се е смятало за едно съчинение), но и да се изтъкнат *творящите благодатта моменти в тях — не во законна съверютсе въ сконинство тьчюю, нь и законю творчаа влтна*²³. Срещу обновяването на тези книги — „законните“, е имало противници на Костенечки, които смятали, „че няма никаква пагуба в божествените писания, ами всичко си е според своя свят ред и са спазени техните думи, както отначало бяха съставени от онези дивни мъже...“ (14). Явно е, че става въпрос за първите славянски преводачи („онези дивни мъже“) на божественото

писание=божествените писания=„законните“ — Петокнижието. Следователно още от първа глава е налице информация за работата на първите преводачи на славянски и са определени превежданите от тях книги. Специфичният език на гръцките преводи на божествените писания, от които са превели „онези дивни мъже“, се отбелязва в обзрението на втора глава и в самата нея. Обзрението гласи: : О издани ѿ евреи въ еллинскыи языкъ, при Птоломеи Филадельфѣ, и прочїи^х изданїи. и тако растлѣшѣ сѣа ѱшнмъ языкѣ^ѡ, негъчїю зде нь и въ влѣгарѣ^х. по си^х же трѣноветїи исцѣлише съврѣшннѣ въ свои^х странѣ.²⁴ От цитирания текст е ясно, че гръцкият превод на божествените писания е бил направен от еврейски на *елински език* при Птолемей II Филадельф. Това обяснява защо книжовникът подчертава, че съдниците за неговото изобличение трябва да знаят не само гръцките букви, но и езика на божествените писания, който съвсем не е съвременният им гръцки език, ако и буквите да са същите. В самата глава твърде обстойно се разказва как и от кого е бил извършен първият превод на елински и кои книги е обхващал — Петокнижието. В трета глава се говори, че евреите са „народ изкусен и добър във всичко, като всеки друг, най-вече в разбирането на човешките неща, но и известната му немарливост в божествените писания“ (20). Очевидно евреите²⁵ са обвинени от Костенечки в немарливост спрямо Петокнижието, което е за тях конституционно-религиозно писание. Несъмнено се има предвид отричането на месианските идеи в Закона и неприемането на Христос. В четвърта глава Костенечки мотивира защо „онези добри и дивни мъже“ са взели за превода си основно руския при помощта на още шест славянски езика. Причината е, че в един от славянските езици (български или сръбски) не могат да се вместят божествените писания, съдържащи елинска, сирийска и еврейска изтънченост. На тези текстове, чрез пренебрегване на постановките им, са се противопоставяли някои сръбски книжовници, съвременници на Костенечки, които не са ги приемали като дадени от Твореца. Отричането на писанията като предоставени от Твореца е достатъчен повод да се търси аналогия с поведението на иудеите. Обяснява се защо са били наказани те — не са приели някога самия Отец (Лк. 9:53), което не е толкова голямо прегрешение. „Защото и съдът за онези не беше толкова строг заради неприемането, колкото заради покривалото, което лежеше на сърцето им...“ (25). Лошото е, че иудеите имат покривало на сърцето си. В послание на апостол Павел четем: „И до днес, кога се чете Моисей, покривало лежи на сърцето им“ — II Кор. 3:15. Старозаветното покривало, което обяснява немарливостта на евреите в божествените писания и премахващо се с идването на Христос, не позволява на иудеите да станат християни. Макар че те стриктно се придържат към Закона Моисеев, не искат да видят прокараните в него месиански идеи и отричат идването на Христос. В подобна ситуация ще изпаднат и християните, които твърдят, че въпросните божествени писания не са на Тво-

санията, отколкото на гърците, за да запазим Божия бисер. Защото ние не преплувахме бездната с наш кораб, ами го взехме от евреите, но стигна до нас, пренесен от гръцки кораб. А ние го срещнахме с малкото корабче на придобитите букви и го взехме в пристанището“ (41—42). Но много преди това — във втора глава, на която ще се спрем по-долу, се показва съвсем ясно не само езикът на първия им превод от еврейски, но и кои са писанията. Следователно и на лексико-семантично равнище езикът на гръцките божествени писания се е различавал от византийския, и то не само за слухово възприемане е бил тежък, но и за разбиране. Тежестта на слушане би могла да се дължи и на непривични за византийския език синтактични конструкции, каквито има в Стария завет. От подчертаните специфични езикови особености (езикът е много по-добре устроен, но е труден за слушане, има непознати думи за византийците, но те не се променят, не се превеждат) сме в състояние да предположим, че Костенечки ни уведомява за сложността на старозаветния гръцки език. Предположението би могло да се потвърди или отхвърли с определяне на божественото писание, превеждано от „онези дивни мъже“, и езиковите особености на подложката. Ясно е заявено, че при византийците е имало компетентни в разбирането на този език, което предполага и задълбочено познаване смисъла на божественото писание. Такова разбиране са имали някога и първите славянски преводачи и те трябва да бъдат следвани. За определяне тематиката и особеностите на божественото писание, обект на превод от „онези дивни мъже“, ще разгледаме съответните места от съчинението, където се споменават първите славянски преводачи.

В самото начало — в първа глава, Костенечки недвусмислено изтъква необходимостта от поправяне на божествените писания, като се приеме образът на дивния Ездра. В исагогиката Ездра се смята за възстановител на Закона след вавилонския плен²¹. Посоченото от Ю. Трифонов обстоятелство, че Костенечки следва не Библията, а хрониката на Амартол, не би следвало да е пречка зад сравнението да се крие аналогия с направеното от Ездра²², т.е. чрез алюзията се отправя апел за поправка на Закона. Съвсем категорично доказателство, че се изразява призив да бъде сверен преводът на Закона, е следващата мисъл, с която се заявява не само *книгите на Закона* да се съберат в едно, което им е присъщо (Петокнижието винаги се е смятало за едно съчинение), но и да се изтъкнат творещите благодатта моменти в тях — не во законнаа съвъротсе въ своинство тѣчию, нь и законву творчаа вѣтнаа²³. Срещу обновяването на тези книги — „законните“, е имало противници на Костенечки, които смятали, „че няма никаква пагуба в божествените писания, ами всичко си е според своя свят ред и са спазени техните думи, както отначало бяха съставени от онези дивни мъже...“ (14). Явно е, че става въпрос за първите славянски преводачи („онези дивни мъже“) на божественото

писание=божествените писания=„законните“ — Петокнижието. Следователно още от първа глава е налице информация за работата на първите преводачи на славянски и са определени превежданите от тях книги. Специфичният език на гръцките преводи на божествените писания, от които са превели „онези дивни мъже“, се отбелязва в обозрението на втора глава и в самата нея. Обозрението гласи: : О издани ѿ евреи въ еллинскыи языкъ, при Птоломей Филаделфѣ, и прочіи^х изданіи. и тако растлѣше сѧ ꙗзыкъ, и нечѣю зде нь и въ влѣгарѣ^х. по си^х же трѣновстїи исцѣлише съвършенно въ свои^х странѣ.²⁴ От цитирания текст е ясно, че гръцкият превод на божествените писания е бил направен от еврейски на *елински език* при Птолемей II Филаделф. Това обяснява защо книжовникът подчертава, че съдниците за неговото изобличение трябва да знаят не само гръцките букви, но и езика на божествените писания, който съвсем не е съвременният им гръцки език, ако и буквите да са същите. В самата глава твърде обстойно се разказва как и от кого е бил извършен първият превод на елински и кои книги е обхващал — Петокнижието. В трета глава се говори, че евреите са „народ изкусен и добър във всичко, като всеки друг, най-вече в разбирането на човешките неща, но и известната му немарливост в божествените писания“ (20). Очевидно евреите²⁵ са обвинени от Костенечки в немарливост спрямо Петокнижието, което е за тях конституционно-религиозно писание. Несъмнено се има предвид отричането на месианските идеи в Закона и неприемането на Христос. В четвърта глава Костенечки мотивира защо „онези добри и дивни мъже“ са взели за превода си основно руския при помощта на още шест славянски езика. Причината е, че в един от славянските езици (български или сръбски) не могат да се вместят божествените писания, съдържащи елинска, сирийска и еврейска изтънченост. На тези текстове, чрез пренебрегване на постановките им, са се противопоставяли някои сръбски книжовници, съвременници на Костенечки, които не са ги приемали като дадени от Твореца. Отричането на писанията като предоставени от Твореца е достатъчен повод да се търси аналогия с поведението на иудеите. Обяснява се защо са били наказани те — не са приели някога самия Отец (Лк. 9:53), което не е толкова голямо прегрешение. „Защото и съдът за онези не беше толкова строг заради неприемането, колкото заради покривалото, което лежеше на сърцето им...“ (25). Лошото е, че иудеите имат покривало на сърцето си. В послание на апостол Павел четем: „И до днес, кога се чете Моисей, покривало лежи на сърцето им“ — II Кор. 3:15. Старозаветното покривало, което обяснява немарливостта на евреите в божествените писания и премахващо се с идването на Христос, не позволява на иудеите да станат християни. Макар че те стриктно се придържат към Закона Моисеев, не искат да видят прокараните в него месиански идеи и отричат идването на Христос. В подобна ситуация ще изпадат и християните, които твърдят, че въпросните божествени писания не са на Тво-

реца. За такива противници на истината книжовникът пише, че имат „върху очите си еврейското покривало“ (91) и не искат да видят, че апостолите при своите послания се основават на Закона. Костенечки ни внушава, че са еднакво пагубни както отказът на иудеите да видят месианските идеи в Тората и да приемат християнството, така и отказът на християните да признаят Петокнижието като принадлежащо на Твореца, т.е. да отрекат корена на християнството. Този момент си кореспондира с първа глава, където се предлагаше не само книгите на Закона да се съберат в едно, но и да се изтъкнат онези моменти, които творят благодатта, т.е. да се подчертаят префигуративните, предобразните за християнството елементи. Има връзка и с втора глава, където се изтъква, че Птолемей II Филадельф е установил само божествените писания като принадлежащи на Твореца. Именно за превода на въпросните писания „онези добри и дивни мъже“ са избрали руския език и са си помогнали с други шест славянски езика (23—24). В десета глава, както и в разглежданата осма, Костенечки пише, че „великите по разум“, т.е. първите преводачи на славянски, са изобретили буквите специално за превода на божественото писание. За отношението на сръбските книжовници към интересуващото ни писание четем: „И това ли е нашето радеене — да погубим и покварим, което е останало, не само от писанието, но и божествените повели...“ (41). А къде се намират Божествените повели, които са сърцевината на закона? Естествено в Петокнижието. В края на главата отново се споменават „великите по разум“, които са направили превода и заради славянския език са сътворили повече букви, отколкото гърците. В дванадесета глава е посочено, че в писанията на „добрите и дивни мъже“ липсвало определено означаване на *o*. Костенечки казва, че би могъл да състави типик за буквите, като вземе една от търновските непокварени книги (53). Следователно трябва да се знае с какви книги са се занимавали търновци. От цитираното обозрение на втора глава и от съдържанието ѝ се разбира, че Евтимий Търновски е направил нов превод на Закона Моисеев²⁶, като така е положил основата на учението. Основа на учението е Законът, който води към Христос, и за ортодоксалното християнство първите пет библейски книги са от особено значение. Съобщава се и това, че разобличаваните от Костенечки покварени божествени писания могат да бъдат „осолени“ с писанията на „тези велики и дивни в словото мъже“ (55). До тук вече е станало ясно (особено от втора глава), че покварените божествени писания при сърбите са първите пет библейски книги, които би следвало да се „осолят“ с превода и правописа на книгите, създадени от „добрите и дивни мъже“, т.е. от първите преводачи на славянски. От това схващане произтича изводът, че първите славянски преводачи са се занимавали с Петокнижието и техните писания трябва да се използват при решаването на въпроса за покварата на същите текстове в Сърбия. В седемнайста глава отново се споменават „великите

по разум“ и „дивни мъже“, в чиито писания са се намирали определени знаци. За нас е особено важно, че е посочен обектът на техния превод — правото учение, срещу което са се обявили опонентите на търновския книжовник. Ето какво четем: „По същия начин и тези не само не знаят, ами и пречат да се разпространи правото учение, въведено не само от добрите мъже, превели при нас и отците, но още при идването на Христос при Птолемей, както казахме във втора глава за превода, а и преди това, откакто бяха измислени и съставени писмената. Понеже още чедата и родът на Сит пишеха върху два камъка изобретените букви, като стриктно ги спазваха, а и другите след тях. Защото по техния образец и като възприемаме техния пример в това един от друг, се сее божественото семе и се сееше правилно чак до нас“ (69). От приведения откъс се явява въпросът: кое е правото учение и къде се намира то? Отговорът се определя от съобщеното за превода при Птолемей, но не „при идването на Христос“, а преди идването му. Подчертано е, че за превода при египетския монарх вече е казано във втора глава. А във втора глава за Константин Костенечки при египетския владетел е било преведено само Петокнижието²⁷ и оттук произтича заключението, че в първите пет библейски книги се намира правото учение. Отива се още по-назад във времето и се наемква за скрижалите, чиито заповеди са били спазвани от чедата и рода на Сит. Независимо че става дума за писмена, контекстът (сеене на божественото семе) категорично утвърждава за спазване буквата на закона, а не за никакви правописни правила, каквито евентуално Патриарх Евтимий е имал предвид и затова е направил своята правописна реформа. Иначе казано, изтъква се Декалогът като сърцевина на старозаветните закони и на Петокнижието, на Тората. Единствено при спазването на закона е възможно да се сее правилно Божественото семе. За първите преводачи на славянски език се споменава и в трийсет и първа глава. В нея се отбелязва, че те не са сполучили в някои изрази (без да се посочват), т.е. преводът им не е бил съвсем издържан, естествено според критериите на Костенечки. Но дори и да са били сполучили при превода си, то преписвачите след тях са ги изопачили. Кои са писанията, където първите преводачи не са сполучили в някои думи и изрази? В съответната глава е трудно да се разбере какви библейски текстове се имат предвид. Все пак интерпретацията показва, че се подчертава ролята на закона като предшественик на християнството, която постановка ни насочва отново към Петокнижието. Това са местата от трактата, където се съобщава за „онези дивни мъже“, направили първия превод на божественото писание (божествените писания) на славянски език. Контекстът на главите, в които са упоменати първите преводачи на славянски, недвусмислено сочи като обект на превод Моисеевите книги, Закона.

В непосредствена връзка с преводаческите занимания на „онези дивни мъже“ е и съобщеното, че те са изобретили специално за превода си

още четиринайсет букви и че сръбските книжовници са погубили петнайсет. Следователно би трябвало да се потърси дали не става въпрос за букви (изобретени и погубени) някъде другаде и във връзка с кое писание се споменават те. За изобретените букви, упоменати в десета глава, вече стана дума. Те са били предназначени за божествените писания — Закона. Необходимо е да се установи от кои божествени писания са били погубени буквите и така още веднъж ще разберем с какви текстове са се занимавали първите преводачи. Като че ли контекстуално най-пряка връзка в това отношение съществува между осма и трета глава. Ето какво е съобщено за погубените петнадесет букви в трета глава, където четем: „Бе казано на Моисей: „Нито една кост не ще се съкруши от него“. А как няма да се съкруши чрез тази книга, наречена славянска, когато си е съблякла дрехата и от трийсет и осем букви три съвсем са се изгубили, а за дванайсет не се знае коя къде се пише, ами ги слагат една вместо друга и извъртават божествените писания...“ (21). Както се вижда, тук божественото писание е наречено „божествени писания“ и в същото време една „книга“. Коя е тя? От въвеждащия израз „Бе казано на Моисей“ е ясно, че имаме работа с библейска алюзия, чийто прототекст е от Закона и има своя паралел в Евангелието [Изх. 12:10 „Не оставяйте от него до сутринта (и кост негова не трошете)“ и Числ. 9:12 „и да не оставят от нея за утрешния ден и костите ѝ да не строшават“. Сrv. „Защото това стана, за да се сбъдне Писанието: „кост Негова няма да се строши“ — Иоан 19:36]. Подчертава се, че месианската идея в Закона може да изчезне с изчезването на буквите, изобретени от „онези дивни мъже“, и тогава „костта“ ще бъде съкрушена, ще се премахне предреченото за Божия агнец Христос. И пак ще припомним казаното още в първа глава, че е необходимо не само книгите на Закона да се съберат в едно, но и да се изтъкнат ония моменти, които творят благодатта. Така че без съответните изгубени букви не могат да се изразят тънкостите на божественото писание, т.е. ще изчезне месианската идея в него и ще се наруши връзката между двата Завета. Константин Костенечки ни обяснява и причината за погубване на буквите, която причина е също във връзка, макар и не толкова пряка, с даденото писание. Оплаквайки се, че дори и да състави Еротимата, тя ще бъде охулена, книжовникът подчертава, че „тук не насочват мисълта си към изтънчените неща, та по този начин да се сдобият с тайните на премъдростта, ами смятат за безумие най-мъдрите неща“ (38). От цитираните думи може да се направи заключението, че божественото писание, за което при гърците е имало компетентни, обхваща тайните на премъдростта. За Костенечки началото на всяка премъдрост е страх от Бога (133), който страх се поддържа от Закона. С други думи, в десета глава, където се съобщава за отношението на сръбските книжовници към най-мъдрите неща, божественото писание обхваща книгите на Закона, Петокнижието. Компетентни мъже за него обаче няма

при сърбите. Сръбските книжовници са „нахални“ и погубват буквите на божественото писание поради непознаване съдържанието му. Не е така при търновци, които Костенечки призовава да бъдат следвани. Във втора глава се съобщава, че е имало мнозина познавачи на *словото за божественото учение на страха*, в тълкуването на което те са били по-добри от Евтимий Търновски²⁸. Това говори за засилен интерес сред търновци към словото за божественото учение на страха. Самото слово би могло да се съдържа в книгите на Закона, който поддържа страх от Бога. Именно гръцките образци на тези книги са сравнявани по отношение на език и правопис с българските и сръбските им преводи. От това съдим, че божественото писание, чиято поквара от сръбските книжовници се изобличава, а гръцкият му език е бил тежък за слушане, е Петокнижието, което е напълно обяснимо. Преводът му на елински език е от времето на Птолемей II Филадельф. Съвсем коректно във втора глава Костенечки уведомява, че са правени и други преводи след това, но сам по себе си елинският език на Закона не се е променил. Затова остава недостатъчно разбираем дори и за византийските книжовници. Интересна е мисълта на Г. Майоров във връзка с превода на Седемдесетте — „Сега вече Платон и Моисей заговорили на един и същ език“²⁹. Езикът на Платон, респективно на Моисей, не ще да е бил лесен за „слушане“ на всеки грък, дори и грамотен, от XIV—XV в. В такъв случай Константин Костенечки се е изразил в осма глава общо, посочвайки една съществена особеност на божественото писание — *старозаветния му гръцки, елинският*. Той е тежък за слушане, ако и да е по-добре устроен, дори за самите гръци, което е налагало при тях да има специалисти в този език. И гръците, т.е. византийците, за разлика от сърбите, са имали. Ето защо те задълбочено разбират божественото писание, не допускат до него невежите и пазят езика му. Познавачите на този език и утвърждават правописа му, като не позволяват да се променят буквите в зависимост от произношението. В контекста на целия трактат обаче се стеснява обхватът на старозаветните книги с дадената особеност, т.е. не се има предвид целият Стар завет, а само част от него — Петокнижието. Така че без съответните погубени от сръбските книжовници букви на славянския превод не могат да се изразят тънкостите на божественото писание. Погубването на буквите за Костенечки вече е предпоставка да се смята от някои, че Законът не е важен за християнството и неговите постановки са без значение, при което се губи коренът на вярата, основата на Православието, Божествените повели и съответно благочестието. Без съобразяване с основата на учението са се появили и съществуват ересите, които, наред с арианството и несторианството, за Костенечки са кръвоядството, идолопоклонството, ритането на църковната врата на Великден, монофизитството и побратимяването. Всички те са представени в двайсет и девета глава и се оборват с цитати и постановки от Петокнижието.

Направеният контекстологичен анализ показва, че божественото писание, неговите първи преводачи на славянски, изобретените от тях букви и погубените от сръбските книжовници, тънкостите на божественото писание и необходимостта от задълбоченото му разбиране, както и тежкият му за слушане език се свързват с Моисеевите книги.

От посочената в осма глава езикова особеност — тежестта при слушане на езика и неговата устроеност, сме в състояние да определим единствено, че става въпрос за старозаветния гръцки език, и то при условие, че познаваме спецификата на двата езика — старозаветния и новозаветния, на Св. Писание. Без съответните фонові знания у читателя (вертикалният контекст) мястото остава неясно. Контекстът пък на трактата вече категорично показва кой език като тежък за слушане има предвид книжовникът — елинският, а така също и кое е божественото писание с такъв език — Петокнижието. Трябва дебело да се подчертае, че смисълът не само на осма глава, но и на целия трактат е кодиран в обзренията на първите две глави. От тях и съдържанието на главите ние разбираме покварата на кои божествени писания ще бъде изобличавана — превежданите при Птолемей II, какъв е бил техният език — елинският, те са били покварени и при търновци, но впоследствие поправени (затова и Евтимиевите последователи могат да бъдат съдници за „изобличението“) и че трябва да се следват търновските книжовници в това отношение от сръбските им събратя по перо и вяра.

Контекстологичният анализ е основа за извода, че Константин Костенечки ни представя още няколко съществени характеристики на божественото писание по отношение на неговия гръцки език — ако и да е по-добре уреден, той е тежък за слушане, изискват се специалисти за задълбоченото му разбиране. В предходните глави са очертани други особености на божествените писания: съдържат правото учение; възстановявани са от Ездра; обхващат книгите на Закона; присъщо им е да са събрани в едно; творят благодатта; те са на Твореца и са предадени от Моисей (смята се за техен автор); преведани са от еврейски на елински език при Птолемей II Филадельф; представени са още шест превода на елински език, защото е имало поквара; спрямо тях иудеите са немарливи и затова са били наказани; без постановките им елините изпадат в идолопоклонство; съдържат Господните повели; предrekli са Месията; в езика си притежават елинска, сирийска и еврейска изтънченост.

Въз основа на изнесените факти и тяхното тълкуване сме в състояние да представим съдържанието на главата така. Направен е паралел между отношението на сръбските книжовници към славянския превод на Петокнижието и на византийците към превода му на елински език. Сърбите са небрежни към „утвърдения“ превод — погубват петнадесет букви, не разбират тънкостите на текста и са лишени от задълбоченото му познаване, те нямат специалисти в славянския език на божественото писание.

Всичко това води до поквара и ереси. Не е така при гърците (византийците). За тях елинският език е тежък за слушане, макар и по-добре устроен от византийския, има непознати думи, но нищо не се променя. Устойчивостта на текста на божественото писание при гърците е вследствие на специалистите, познаващи неговия елински език, до който невежи не се допускат.

Очевидно за Костенечки отдалечеността на сръбския език от славянския е донякъде аналогична на отдалечеността на съвременния му гръцки език спрямо елинския. Дори сръбският е по-близо до славянския, защото в елинския има повече непознати думи за гърците, отколкото в славянския за сърбите. Гърците обаче „не са нахални“ като сръбските писачи и всичко се пази. Ето защо според Константин Костенечки сърбите трябва да следват гърците и да възпроизведат божествените писания в преписите си така, както са го предали в превода си „онези дивни мъже“, тъй като те са знаели „истинната мяра“. В противен случай Православието се поставя на изпитание — появяват се ереси.

БЕЛЕЖКИ

¹ Ягич, И. В. Рассуждения южнославянской и русской старины о церковно-славянском языке (Codex slovenicus rerum grammaticarum). Slavische Propyläen. Band 25. München, 1968, S. 200—229.

² Куев, К., Г. Петков. Събрани съчинения на Константин Костенечки. Изследване и текст. С., 1986, с. 32—240.

³ Goldblatt, H. Orthography and Orthodoxy. Firenze, 1987.

⁴ Талев, И. Извършвал ли е Патриарх Евтимий правописна реформа. — Български език, 1991, кн. 2, с. 121—124.

⁵ Станков, Р. Исихазмът, стилът „плетение словес“ и езиково-правописната реформа на Патриарх Евтимий. С., 1999, с. 31—47 и 51—56.

⁶ Константин Костенечки. Съчинения. Сказание за буквите. Житие на Стефан Лазаревич. Изд. е подготвено от А.-М. Тотоманова. С., 1993, с. 7—134 и 193—197. При позоваване на изданието в скоби се посочва страницата.

⁷ Вж.: Харалампиев, Ив. За израза *единомуу стран'ноу търновскихъ странъ* у Константин Костенечки. — Строители на стария български книжовен език. Търновска книжовна школа. В. Търново, 1995, с. 34—42; Кабакчиев, К. Евтимиевата реформа /хипотези и факти/. Пловдив, 1997, с. 160—165; < Същ. > „Ново“ сведение на Константин Костенечки, съобщено и от Григорий Цамблак, за книжовната дейност на Евтимий Търновски. — Palaeobulgarica/Старобългаристика, 1999, № 1, с. 80—89; < Същ. > Ревизия богослужебных книг Евфимием Търновским: тезис источников или тезис о источниках. — Études balkaniques, 2001, № 1, p. 129—133; < Същ. > Познавал ли е Константин Костенечки историята на старозаветния превод от еврейски на елински език? — Palaeobulgarica/Старобългаристика, 2001, № 1, с. 95—101.

⁸ Ягич, И., В. Цит. Съч., с. 112. Знаците за ударенията не се представят.

⁹ Пак там, с. 205.

¹⁰ Като се вземе под внимание и обстоятелството, че прилагателното име *сѣмоторьливъ* е степенувано — *сѣмоторьливѣиши*, то е налице сравнение, т.е. ще се окаже, че сръбският език е по-добре устроен може би от гръцкия.

¹¹ Goldblatt, H. Op. cit., p. 245.

¹² „Konstantin will sagen, wenn auch die griechische Schrift nach den Regeln der Orthografie gesetzt, alle Zweifel ausschliesst, so hat doch die griechische Sprache den Nachteil, dass beim Hören [infolge des Zusammensfallens vieler Vokale und Diphthonge in dem Laute i. u. dgl.] Verwechselungen leicht vorkommen können“. — Abicht, R. Zur Erklärung des Skazanie izjavlenno o pismenech von Konstantina Kostenecki. In Zbornik u slavu Vatroslava Jagića. Berlin, 1908, pp. 207—208. Цит. по Goldblatt, H. Op. cit., p. 245, n. 1.

¹³ Ягич, И. В. Цит. Съч., с. 126.

¹⁴ Пак там, с. 224.

¹⁵ Майоров, Г. Г. Формиране на средновековната философия (латинска патристика). С., 1987, с. 11.

¹⁶ Ягич, И. В. Цит. Съч., с. 126.

¹⁷ Г р а м а т и к а на гръцкия библейски език. Ветхи и Нови завет. Под ред. на Н. Н. Глубоковски. С., 1927, с. 131.

¹⁸ Пак там, с. 30—31.

¹⁹ Във връзка със схващането на думата от Костенечки като „логос“ Р. Станков пише: „Подобна представа за думата у Костенечки може да бъде с известно усилие открита в 10 глава, където Константин Костенечки говори за естеството на гръцките думи, които само малцина знаят, но никой не ги променя, за да не промени естеството им“ — Станков, Р. Цит. съч., с. 18. Явно не е установено, че не става въпрос изобщо за естеството на гръцките думи, а за непознати думи от елинския език на писанията. Не е забелязано, че се прави паралел между славянския превод на Закона и отношението на сръбските книжовници към него, от една страна, и отношението на византийските книжовници към превода на божествените писания на елински език, от друга. След установяване съдържанието на осма глава може да се каже, че цитираният откъс от десета глава е напълно аналогичен на осма. Идеята на Костенечки е, че сръбските книжовници трябва да спазват „основния образец“ — формите според славянския превод, независимо дали са „прости“ или пък неразбираеми.

²⁰ Ягич, И. В. Цит. съч., с. 125.

²¹ В 1 Ездр. се казва, че книжникът Ездра „знаеше закона Моисеев“ (7: 6), т.е. Петокнижието, и „бе разположил сърцето си да изучава закона Господен“ (7: 10). Според Неем. (8: 1 и нататък) след завръщането на втората група евреи от плен Ездра донесъл Закона и чел от него пред събранието. Във 2 Ездр. се съобщава и това, че Ездра не само е чел закона, но и го обяснявал на иудеите (9: 46).

²² Трифонов, Ю. Живот и дейност на Константина Костенечки. — Сп. на БАН. Книга LXVI. Клон историко-филологичен. С., 1943, с. 251, бел. 1.

²³ Ягич, И. В. Цит. Съч., с. 100.

²⁴ Пак там, с. 96.

²⁵ По този повод В. Ягич пише: „Онъ вынес оттуда убеждение о большом превосходстве церковнославянского языка, которому только недостает усердных учителей и блюстителей его исправности въ писме“ — Цит. съч., с. 203. Ю. Трифонов смята, че изкусният и добър народ са сърбите — Живот и дейност на Константина ... с. 252. Такова е и мнението на Н. Goldblatt — Op. cit., p. 225, n. 3.

²⁶ Привърженик на Евтимиевата реформа отхвърля хипотезата Евтимий Търновски да е превел Петокнижието и заявява, че тепърва трябва да бъдат преведени и изтълкувани сведенията от Сказанието, които са свързани с реформаторската дейност на последния търновски патриарх. Това обаче все още не е направено. Вж. **Харалампиев, Ив.** Книжовните занимания на Евтимий Търновски според Григорий Цамблак. — В: Славистични проучвания. В. Търново, 1998, с. 98 и Езиково-правописната реформа и езикът на Патриарх Евтимий Търновски. В: Търновски писмена. Алманах за Търновската книжовна школа. 1. В. Търново, 2002, с. 72.

²⁷ **Кабакчиев, К.** Кои книги за Константин Костенечки са били превеждани от еврейски на елински език при Птолемей II Филадельф? — В: Търновска книжовна школа. Т. 7. В. Търново, 2002, с. 293—303.

²⁸ Пренебрегването на съответния момент е една от основните причини да не се определи книжовната дейност на Евтимий Търновски — нов превод на Петокнижието. По-подробно за това вж. **Кабакчиев, К.** Търновска книжовна школа. Преводи и тълкувания. В. Търново, 2001, с. 115—124.

²⁹ **Майоров, Г. Г.** Цит. съч., с. 46.